

بررسی تطبیقی شیوه تربیت کودکان ۵ ساله در اسلام و غرب

۱....

چکیده

از مسائل مهم در تربیت، توجه به شیوه‌های تربیتی موجود میان کودکان در دوره‌های مختلف زندگی است. برای اینکه کودکان هنگام بلوغ با مشکلی رو به رو نشوند و به تدریج با نقش خاص خود به عنوان دختر یا پسر آشنایی یابند، باید از همان ابتدا جداگانه با آن‌ها رفتار شود. این مسأله در اسلام درباره دختران اهمیتی بیشتر دارد؛ زیرا آن‌ها زودتر از پسران بالغ می‌شوند. که در آموزه‌های اسلام به شیوه تربیتی کودکان توجه کامل و توصیه شده است که از دوران کودکی با دختر و پسر به روشی جداگانه رفتار شود. مراعات این اصول سبب می‌شود که دختران و پسران از همان آغاز به تدریج نقش مردانه و زنانه مناسب را پیدا کنند و برای بلوغ آمادگی کافی داشته باشند و این موضوعی است که در غرب نادیده گرفته و کم‌رنگ شده است. همان طور که غربی‌ها در امر تعلیم و تربیت دقت و توجه کافی ندارند؛ بنابراین باید ابتدا در دوران کودکی زمینه رشد ویژگی‌های فطری دختر و پسر در خانواده فراهم آید تا در دوران نوجوانی در مسیری که آفرینش با تدبیری حکیمانه پیش پای آن‌ها نهاده است سوق داده شوند. نوشتار حاضر سعی داشته که به بررسی تطبیقی شیوه تربیت کودکان ۵ ساله در اسلام و غرب بپردازد. شیوه پژوهش به اعتبار ماهیت و روش توصیفی است و برای گردآوری اطلاعات از روش کتابخانه‌ای استفاده شده است.

کلیدواژه‌ها: اسلام، روش، روش تربیتی، غرب.

^۱ سطح دو،

مقدمه

در بین مخلوقات الهی، انسان دارای شرف و جایگاه ویژه‌ای است، یکی از دلیل این شرافت داشتن قوه‌ی عقل است که توان تربیت‌پذیری رشد و کمال را برای انسان فراهم می‌نماید در ذات انسان استعدادهای فراوانی نهفته است که برای شکوفا شدن آن‌ها نیاز به تربیت دارد؛ اما از آنجا که مقوله تربیت ابعاد مختلف وجود انسان را در بر می‌گیرد باید برنامه جامع وجود داشته باشد تا جنبه‌های مختلف تربیتی انسان را تحت مراقبت قرار دهد و استعدادهای بشری را به شکوفایی برساند. بنابراین در نظام تربیتی اسلام، روش تربیتی از اهمیت بالایی برخوردار است. که در نظام غربی این امر نادیده گرفته شده است. تربیت به معنای پروراندن و فراهم کردن زمینه‌ها و عوامل برای به فعلیت رساندن و شکوفا نمودن استعدادهای انسان در جهت مطلوب است. لذا تربیت فرایندی بسیار خطیر است که در مرحله اول بر عهده پدر و مادر قرار دارد، روش تربیتی مستبدانه شقاوت انسان‌ها را در آینده رقم می‌زند و این امر در غرب به فراوان دیده می‌شود که نسبت به فرزندان خویش اعمال می‌کنند، ناآگاهی‌های پدر، مادر و مربیان غربی از روش‌های تربیتی گامی در حرکتی نادرست به سمت نبودن تربیت اخلاقی، معنوی و جسمی کودکان است؛ به طوری که در این زمینه دین مبین اسلام تربیت صحیح را برای انسان عالی‌ترین منزلت می‌داند و هدف بعثت پیامبران بزرگ را تربیت بشر و حرکت به سمت کمال می‌داند. در پیشینه این پژوهش، مقالاتی در ارتباط با این موضوع نگاشته شده است و هرکدام از این پژوهش‌ها به یک بحث در ارتباط با موضوع پرداخته‌اند از جمله در مقاله: «آموزش تربیت صحیح کودک پنج ساله» نگارنده: هانیه مرادی؛ در این پژوهش سعی شده است به بررسی تربیت صحیح کودک ۵ ساله با توجه به سخنان محققان و پژوهشگران روانشناسی پرداخته شود؛ و در مقاله‌ی «طراحی الگوی آسیب‌شناسی روش تربیتی عادت از منظر قرآن و احادیث براساس نظریه داده بنیاد» نگارنده: یعقوب زارع و دیگران؛ هدف این پژوهش شناسایی الگوی آسیب‌شناسی روش تربیتی عادت از منظر قرآن و احادیث بود. در راستای دستیابی به این هدف یک سؤال کلی طراحی شده است. این تحقیق از نوع پژوهش‌های کیفی است که با استفاده از نظریه داده بنیاد انجام شده است. شیوه گردآوری داده‌ها با توجه به قلمروی موضوعی تحقیق با جمع‌آوری، بررسی و مطالعه آیات و احادیث صورت گرفته است. ولی در این مقاله حاضر با هدف پاسخگویی به نیاز جامعه برای داشتن فرزندان سالم و دادن دستورالعمل‌های مفید برای کلیه کسانی که متصدی تربیت فرزندان هستند انجام شده است. لذا به بررسی تطبیقی شیوه تربیت کودکان ۵ ساله در اسلام و غرب به آن پرداخته شده است.

۱- مفهوم شناسی

پیش از پرداختن به بحث‌های اصلی لازم است کلمات کلیدی و تأثیرگذار را که در این پژوهش مطرح است مورد بررسی لغوی و اصطلاحی قرار داده شود تا با روشن شدن مفاهیم آن‌ها، تبیین هرچه بیشتر بحث ممکن شود.

۱-۱- تربیت

تربیت از ریشه «ربو» به معنای زیادت و نمو^۱ و اصلاح^۲، پروردن و به کمال رساندن^۳ بوده و در زبان فارسی به مفهوم آموزش اصول ادب و اخلاق^۴ به کار می‌رود؛ این واژه همچنین در اصطلاح، به معنای پرورش آگاهانه و هدفمند ابعاد جسمی، غریزی، عقلانی، عاطفی و روحی انسان است و بر این اساس ابعاد گوناگون جسمی، روانی، اجتماعی، عاطفی، اخلاقی، جنسی و... را دربر می‌گیرد.^۵

۲- ضرورت تربیت

از زیباترین و بهترین سرمشق‌ها برای مربیان در این مرحله تربیت، وجود مبارک حضرت علی (علیه‌السلام) است. آن حضرت در نامه‌ای پر محتوا و مفصلی، روش حکیمانه و منش عالمانه، اندیشه دقیق خود را در مسأله تربیت حضرت امام حسن (علیه‌السلام) جوان نخواستہ خود توضیح داده و برنامه خود را با زنده کردن عواطف مذهبی و احساسات دینی جوانش آغاز نموده است. لذا می‌فرماید: «وَأَنْ أُبْتَدِئَكَ بِتَعْلِيمِ كِتَابِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ تَأْوِيلِهِ وَ شَرَائِعِ الْإِسْلَامِ وَ أَحْكَامِهِ وَ حَلَالِهِ وَ حَرَامِهِ»^۶ «و این که تربیت را با آموزش دادن قرآن و معانی دقیق آیات آن شروع کنم و مقررات و قوانین اسلام و احکام نورانی آن و حلال و حرامش را به تو بیاموزم».

بر مربیان و والدین است که بهترین نقشه و طرح زندگی را که همانا قرآن است و استوارترین قوانین را که بی‌تردید در فرهنگ اسلام جلوه دارد و با منفعت‌ترین احکام را که احکام الهیه است سودمندترین دانش را که شناخت حلال و حرام خداست به دختران و پسران تعلیم دهند. البته این تعلیم نباید با زور و خشونت و اخلاق تند و در جلساتی طولانی صورت بگیرد که اگر این‌گونه عمل

^۱ ابن فارس، مقاییس اللغة، ج ۲، ص ۴۸۳.

^۲ جوهری، الصحاح، ج ۱، ص ۱.

^۳ مصطفوی، التحقيق، ج ۴، ص ۲۰.

^۴ دهخدا، لغت‌نامه دهخدا، ج ۲، ص ۶۶۰.

^۵ فقیهه، تربیت جنسی مبانی و اصول و روشها از منظر قرآن و حدیث، ص ۹۹.

^۶ نهج‌البلاغه، نامه ۳۱، ص ۳۹۴.

شود به عواطف و احساسات جوان ضربه می‌خورد و به روح با صفایش زخم وارد می‌شود و خدای ناکرده از دین و دیندار روی بر می‌تابد و به دامن گرگانی که به ظاهر اهل محبت و دوستی‌اند می‌افتد و نهایتاً پوستین انسانیت و آدمیتش به وسیله آن گرگان دریده می‌شود و چه بسا خود او هم به گرگی برای دریدن پوستین دیگران تبدیل شود. این تعلیم اگر با اخلاقی پسندیده و روی خوش و زبانی نرم و محبتی متعالی و جاذبه‌ای عاطفی صورت گیرد با گوشت و خون جوان آمیخته می‌گردد و از او انسانی با ادب و با تربیت و با وقار و وزین و منبعی از ارزش‌ها و کمالات می‌سازد. امام صادق (علیه‌السلام) در این زمینه می‌فرماید: «مَنْ قَرَأَ الْقُرْآنَ وَ هُوَ شَابٌّ مُؤْمِنٌ اخْتَلَطَ الْقُرْآنُ بِلَحْمِهِ وَ دَمِهِ»^۱؛ «کسی که قرآن می‌خواند در حالی که جوان با ایمانی باشد، قرآن با گوشت و خونس آمیخته می‌شود و در همه وجودش اثر مطلوب می‌گذارد.»

حضرت امام صادق (علیه‌السلام) در روایتی دیگر می‌فرماید: «وَ يَتَعَلَّمُ الْكِتَابَ سَبْعَ سِنِينَ وَ يَتَعَلَّمُ الْحَلَالَ وَ الْحَرَامَ سَبْعَ سِنِينَ»^۲؛ «نوجوان باید در طول هفت سال به تدریج قرآن بیاموزد و در طول هفت سال دیگر حلال و حرام خدا را بیاموزد.»

نظر امام صادق (علیه‌السلام) این است که در تعلیم قرآن و حلال و حرام به جوان فشار وارد نشود و تحقق تعلیم قرآن و حلال و حرام در زمانی فشرده صورت نگیرد.

حضرت علی (علیه‌السلام) که مرکب مسئولیتش را در تربیت فرزند به سر منزل مقصود رسانید، در نامه استوارش به امام حسن (علیه‌السلام) می‌فرماید: «فَبَادِرْتُكَ بِالْأَدَبِ قَبْلَ أَنْ يَقْسُو قَلْبُكَ وَ يَشْتَغِلَ لُبُّكَ»^۳؛ «فرزندم در راه ادب‌آموزی به تو و تربیت درست و استوارت از همه فرصت‌ها بهره گرفتم و وظیفه خود را در این زمینه به طور کامل انجام دادم، پیش از آن که دل و قلبت در این نوجوانی با هجوم خطرات سخت گردد و عقل و خردت با حمله فرهنگ‌های فاسد به اشتغال درآید.»

امام به پدران و مادران و مربیان در این نامه هشدار می‌دهد که اگر نسبت به تربیت صحیح دختران و پسران کوتاهی ورزید، تشنگی و عقل آنان را با قرآن و معارف الهی و فرهنگ پاک اهل بیت (علیهم‌السلام) سیراب ننمایید، دچار سنگدلی و نهایتاً گرفتار فرهنگ‌های شیطانی و مشغولیت ذهنی به امور باطل می‌گردند.

^۱ کلینی، الکافی: ج ۲، ص ۶۰۳.

^۲ حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۱۷، ص ۳۳۱.

^۳ نهج‌البلاغه، نامه ۳۱، ص ۳۹۱.

۳- روش تربیتی در اسلام و غرب

روش تربیت کودکان ۵ ساله نیز باید متناسب با طبیعت و سرشت آن‌ها باشد، علاوه بر آنکه باید آن‌ها را به عفت و حیا و دیگر صفات وادار نمود؛ و هنرهایی را که برای آن‌ها پسندیده است باید به آنان آموخت و چون به حد بلوغ رسیدند آن‌ها را با هم‌تایان خویش ازدواج نمایند. در اینجا ابتدا به مهم‌ترین روش‌های تربیتی کودکان ۵ ساله در آموزه‌های اسلامی و سپس در غرب می‌پردازیم.

۳-۱- در اسلام

۱- نیازهای عاطفی

یکی از مهم‌ترین شیوه تربیتی کودکان ۵ ساله در اسلام، برآوردن نیازهای عاطفی است. همان‌گونه که دختر از نظر جسمی از پسر، لطیف‌تر و ظریف‌تر است، از نظر روحی و روانی نیز عاطفی‌تر و احساسی‌تر است. شاید عاطفی بودن دختران با جنبه فیزیولوژیکی آنان بی‌ارتباط نباشد؛ زیرا ساختار وجودی جنس مؤنث این‌گونه شکل گرفته است. ساختمان درونی و دستگاه مغز و اعصاب دختر به گونه‌ای است که برای مهرورزی و جلب محبت دیگران آمادگی بیشتری دارد.^۱ اسلام نیز این ویژگی دختران را تأیید و به آن توجه کرده است، چنان‌که امام رضا (علیه‌السلام) به نقل از رسول خدا (صلی‌الله علیه و آله وسلم) می‌فرماید: «خداوند تبارک و تعالی بر دختران، مهربان‌تر از پسران است.»^۲

بر این اساس، رسول خدا (صلی‌الله علیه و آله وسلم) به پدران و مادران سفارش می‌کند: «هرگاه وارد بازار شدید و هدیه‌ای برای اهل خانه خریدید و خواستید آن را میان اعضای خانواده تقسیم کنید، نخست به دختران بدهید.»^۳

از این رو، بر همه اولیا و مربیان لازم است به این مسأله توجه کنند و نیازهای عاطفی کودکان را به شیوه درست و از راه‌های صحیح برآورده سازند. مادر در این امر نیز نقش بسیار مهمی دارد و می‌تواند با مهر و محبت مادری نیازهای عاطفی دختر را تأمین کند تا وی در محیط خانه، احساس کمبود عاطفی نکند. اگر مادر با بی‌مهری و بی‌توجهی با دختر رفتار کند، بی‌تردید، برای ارضای نیازهای عاطفی خود به مکان‌ها و افراد دیگری روی می‌آورد که پی‌آمد جبران‌ناپذیری خواهد داشت. همان‌گونه که، علت اصلی فرار فرزندان، بی‌توجهی پدر و مادر به عواطف آن‌ها است. مادران

^۱ قائمی، سازندگی و تربیت دختران، ص ۲۸۱.

^۲ حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۱۵، ص ۱۰۴.

^۳ همان، ص ۲۲۷.

۳- واگذاری نقش به دیگر فرزندان

از دیگر شیوه تربیتی کودکان ۵ ساله در غرب واگذاری نقش تربیتی به دیگر فرزندان در خانواده است. گاهی والدین غربی، غافل از این موضوع مهم، در غیاب خود، نقش وظایف تربیتی خود را به فرزندان بزرگتر خانواده می‌سپارند و آن‌ها هم نقش پدر و مادر را در خانواده ایفا می‌کنند. البته در صورت روشن بودن وظایف این گونه فرزندان در خانواده، روابط میان فرزندان آسان خواهد بود، ولی بیشتر این فرزندان نمی‌توانند در میان خواهران و برادران کوچک‌تر، از جایگاه خدمت‌گزاری مهربان و دل‌سوز برخوردار باشند. والدین غربی به جای تلاش بیشتر برای حضور در خانه و میان فرزندان، می‌کوشند به فرزندان خود به طور مداوم خدمات ارائه دهند، بدون آنکه در برابر آن از فرزندان مسئولیت بخواهند. آن‌ها با این کارها، فرزندان خود را متوقع بار می‌آورند؛ چون فرزند در غیاب پدر و مادر، بیشتر وقت خود را در مکان‌های دیگر می‌گذراند و از رنج و محنت پدر و مادر برای فراهم‌سازی شرایط دل‌پذیر در خانواده غافل می‌شود. این در حالی است که فرزندان برای رسیدن به رشد عاطفی، بیشتر از خدماتی که والدین ارائه می‌دهند، به با هم بودن نیاز دارند.^۱

۴- تنبیه

از دیگر شیوه تربیتی کودکان ۵ ساله در غرب تنبیه آن‌ها است. صاحب‌نظران مکتب‌های تربیتی غربی بر این باور هستند که کودک یا مجرم و خطاکار به دلیل طبع ناسالم و نداشتن هوش و درک کافی، سزاوار سخت‌ترین تنبیه‌ها هستند. برخی از آنان اعتقاد دارند که هنگام وقوع خلاف و جرم، روح شیطان در کالبد کودک و جوان مجرم حلول می‌کند؛ بنابراین، باید او را به شدت تنبیه کرد و در محرومیت نگاه داشت تا روح شیطان از کالبدش بیرون رود. غربی‌ها این نظریه که انسان را بالفطره شرور می‌دانند و روح کودکان را روح حیوانی می‌خواندند و می‌گویند باید آنان را مانند چهارپایان تنبیه کرد تا آداب و اخلاق بیاموزند. فیلسوفان غربی و برخی دیگر از فلاسفه مسیحی، به جایز بودن تنبیه اعتقاد دارند.^۲ بنابراین تنبیه بیش از اندازه به ویژه نسبت به موجودات ضعیف و معصومی هم چون کودکان از روح ادب و مروت انسانی به دور است، در بیشتر موارد، خلاف‌کاری کودکان، ناآگاهانه و بر اساس سرشت کودکانه آنان است. به همین دلیل، تنبیه‌شان نه تنها سودی ندارد، بلکه چنان زیان‌بار است که جبران آن را تا حدودی ناممکن می‌سازد.^۳

^۱ فلسفی، گفتار فلسفی کودک از نظر وراثت و تربیت، ج ۱، ص ۲۶۹.

^۲ هاشمی، تربیت و شخصیت انسانی، ص ۸۷.

^۳ همان، ص ۸۹.

نتیجه‌گیری

با توجه به آنچه گفته شد در می‌یابیم کودکان امانت‌های پروردگار تعالی هستند که در اختیار والدین گذاشته شده‌اند، لذا بر والدین لازم است که کودکان خود را با کردار ناپسند عادت نداده و در پرورش تربیتی آن‌ها تلاش جدی داشته باشند. کودکان با رفتار پسندیده و تربیت صحیح اولیا و مربیان می‌توانند انسانی با فضیلت شوند، در غیر این صورت افرادی نامطمئن و فاسد بار می‌آیند؛ بنابراین سعادت و شقاوت هر کس به کیفیت تربیت او توسط والدینش بستگی دارد. پس تعلیم و تربیت ضرورت حیات انسان است و همچنان فلسفه بعثت پیامبران بر مبنای تعلیم و تربیت بوده است؛ بنابراین تربیت نیاز غیر قابل انکار بشر است، از این رو آگاهی و شناخت نسبت به ابعاد مختلف وجودی و شناسایی توانایی‌ها و استعدادهای فردی، شناخت ویژگی‌های سنی، تکالیف و حقوق و... لازمه قدم گذاشتن در این مسیر است.

بنابراین پدران، مادران باید آگاهی‌های لازم را در این مورد کسب نمایند و از این رو آگاهی آن‌ها نسبت به مراحل تربیت می‌تواند سعادت و شقاوت کودکان را رقم بزند. با توجه به این‌که دین اسلام نسخه کامل تربیتی را برای والدین تدارک دیده است پس لازم و ضروری به نظر می‌رسد والدین نسبت به توصیه‌ها و تأکیدات آیات و روایات آگاهی لازم را کسب نمایند. از شیوه‌های تربیتی کودکان در اسلام و غرب، در قالب بحث‌هایی همانند، دین‌باوری، احترام، پیوند عاطفی، عدم شتاب در تربیت، سپردن کودکان به مراکز آموزشی، اختصاص ندادن به تربیت کودکان و تنبیه کودکان است. در خانواده‌های غربی که کودکان با کوچک‌ترین خلاف، تنبیه می‌شوند و نوجوانان مورد تحقیر و اهانت شدید قرار می‌گیرند، محیط سالمی برای رشد و پرورش انسانی وجود ندارد. همان‌گونه که در خانواده اسلامی، چشمه جوشان محبت و عشق و ایثار در درون جامعه است، اگر به تعارض، خشم و نابرابری آلوده باشد، جامعه را نیز به زورگویی و شناعة می‌آلاید. در این میان، خانواده‌های غربی با روحیه خشونت، زورگویی و پرخاشگری تداوم نسل می‌دهند و جامعه را سراسر ظلم و ستم خواهد شد.

منابع

*قرآن کریم

*نهج البلاغه

کتاب فارسی

- ۱- آذر نوش، آذر تاش، «فرهنگ معاصر»، تهران: نشر نی، چاپ اول، ۱۳۷۹ ش.
- ۲- آمدی، عبدالواحد، «غررالحکم و درر الکلم»، قم: امام عصر، چاپ هفتم، ۱۳۸۹ ش.
- ۳- ابن بابویه، محمد بن علی، «آمالی»، مترجم: محمدباقر کمره‌ای، تهران: کتابچی، چاپ دهم، ۱۳۹۰ ش.
- ۴- ابن بابویه، محمد بن علی، «من لایحضره الفقیه»، تهران: دارالکتب الاسلامیه، چاپ هفتم، ۱۳۸۷ ش.
- ۵- ابن فارس، ابوالحسن احمد، «مقایس اللغه»، تهران: پژوهشکده حوزه و دانشگاه، چاپ اول، ۱۳۸۷ ش.
- ۶- ابن ابی جمهور، محمد بن زید الدین، «عوالی الثالی»، قم: مطبعه سید الشهداء، چاپ اول، ۱۳۶۱ ش.
- ۷- احسانی، محمد، «نقش مادران در تربیت دینی کودک»، قم: دفتر عقل، چاپ سوم، ۱۳۸۷ ش.
- ۸- استادان طرح جامع آموزش خانواده، «خانواده و فرزندان»، تهران: انجمن اولیاء و مربیان، چاپ نوزدهم، ۱۳۸۳ ش.
- ۹- بهشتی، احمد، «خانواده در قرآن»، تهران: موسسه بوستان کتاب، چاپ چهارم، ۱۳۸۵ ش.
- ۱۰- پاینده: ابوالقاسم، «نهج الفصاحه»، تهران: انتشارات بدرقه جاویدان، چاپ ششم، ۱۳۸۵ ش.

- ۱۱- جوهری، اسماعیل بن حمار، «الصحاح»، تهران: امیری، چاپ اول، ۱۳۶۹ ش.
- ۱۲- حرانی، محمدحسن بن علی، «تحف العقول»، قم مؤسسه نشر اسلامی، چاپ دوم، ۱۳۸۸ ش.
- ۱۳- دهخدا، علی اکبر، «لغت نامه دهخدا»، تهران: روزنه، چاپ دوم، ۱۳۷۷ ش.
- ۱۴- راغب اصفهانی، ابوالقاسم حسین بن مفضل، «مفردات الفاظ القرآن»، تهران: سبحان، ۱۳۸۶ ش.
- ۱۵- طبرسی، فضل بن حسن، «مکارم الاخلاق»، تهران: حبیب، چاپ دوم، ۱۳۸۶ ش.
- ۱۶- عمید، حسن، «فرهنگ فارسی عمید»، تهران: جاویدان، چاپ هشتم، ۱۳۵۴ ش.
- ۱۷- فلسفی، محمدتقی، «گفتار فلسفی جوان»، تهران: هیئت نشر معارف اسلامی، چاپ اول، ۱۳۴۴ ش.
- ۱۸- قائمی، علی، «سازندگی و تربیت دختران»، تهران: انجمن اولیا و مربیان، چاپ سوم، ۱۳۷۶ ش.
- ۱۹-.....، «نقش مادر در تربیت فرزند»، تهران: امیری، چاپ سیزدهم، ۱۳۸۷ ش.
- ۲۰- مجلسی، محمدباقر، «بحارالانوار»، تهران: اسلامی، چاپ چهارم، ۱۳۸۶ ش.
- ۲۱- محمدی ری شهری، محمد، «گزیده حکمت نامه پیامبر (ص)»، تهران: دارالحدیث، چاپ سوم، ۱۳۹۴ ش.
- ۲۲- مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان، «دانستنی‌های جوانان»، اصفهان: مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان، چاپ اول، ۱۳۸۸ ش.
- ۲۳- مصطفوی، حسن، «التحقیق»، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، چاپ اول، ۱۳۶۰ ش.
- ۲۴- هاشمی، سید مجتبی، «تربیت و شخصیت انسانی»، تهران: دفتر تبلیغات اسلامی، چاپ اول، ۱۳۷۲ ش.

كتب عربي

١- ابن منظور، محمد بن مكرم، «لسان العرب»، بيروت: دار احياء التراث العربي، ١٤٠٨ ق.

٢- عاملي، حر، «وسائل الشيعة»، قم: موسسه آل البيت، ١٤٠٩ ق.